

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

EVOLUȚIA COSTUMULUI LITURGIC ARHIERESC ÎN
ICONOGRAFIA SPAȚIULUI ROMÂNESC (sec. XIV-XVI):
ÎNTRE SACRALITATE ȘI ESTETICA AUTORITĂȚII

Rezumatul tezei de doctorat

Profesor coordonator:

Prof. univ. conf. habil.: Turcuș Șerban

Candidat:

Smultea Teodora

Cluj-Napoca

2025

Cuprins

INTRODUCERE.....	Error! Bookmark not defined.
1. DE LA PROFAN LA SACRALITATEA LITURGICĂ. TRANSFIGURĂRI VESTIMENTARE ...	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhivă fotografică	Error! Bookmark not defined.
2. CHIPURI ȘI VEȘMINTE DE SFINȚI IERARHI ÎN TRANSILVANIA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA	Error! Bookmark not defined.
2.1 Spațiul românesc la intersecția curentelor iconografice	Error! Bookmark not defined.
2.2. Ceremonial, arhaic și apusean în vestimentația sfinților ierarhi din Transilvania	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhivă fotografică	Error! Bookmark not defined.
2.3. Ipostaze vestimentare arhieresti în Țara Românească.....	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhiva fotografică	Error! Bookmark not defined.
Tabel 1.....	Error! Bookmark not defined.
Lista topografică a frescelor sfinților ierarhi din Transilvania și Țara Românească-sec. al XIV-lea .	Error! Bookmark not defined.
3. CHIPURI ȘI VEȘMINTE DE SFINȚI IERARHI ÎN MOLDOVA ȘI TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XV-LEA.....	Error! Bookmark not defined.
3.1 Moldova – epicentrul inovației vestimentare	Error! Bookmark not defined.
3.1.1. Sinteză și unicitate în avântul manifestărilor culturale din a doua jumătate a secolului al XV-lea	Error! Bookmark not defined.
3.1.2. Relevanța confesională și politică a triadei vestimentare arhieresti	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhiva fotografică	Error! Bookmark not defined.
3.2. TRANSILVANIA	Error! Bookmark not defined.
3.2.1. „Țara Plaiurilor” și dispozițiile sale culturale în secolul al XV-lea	Error! Bookmark not defined.
3.2.2. Ierarhi, veșminte și modele iconografice în fresca transilvăneană	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhivă fotografică	Error! Bookmark not defined.
Tabel 2.....	Error! Bookmark not defined.

Lista topografică a frescelor sfinților ierarhi din Transilvania și Moldova secolului	Error! Bookmark not defined.
al XV-lea	Error! Bookmark not defined.
4. ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA: REZISTENȚĂ PRIN CULTURĂ	Error! Bookmark not defined.
4.1 Factorii determinanți în orientarea artei	Error! Bookmark not defined.
4.2. Mișcarea „mecena” a domnilor români și interesele culturale în contextul dominației „colosului otoman”	Error! Bookmark not defined.
4.3. Protipendadă arhierescă și noi apariții vestimentare	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhivă fotografică	Error! Bookmark not defined.
Tabel 3.....	Error! Bookmark not defined.
Lista topografică a frescelor sfinților ierarhi din Țara Românească a secolului al XVI-lea	Error! Bookmark not defined.
5. MOLDOVA ȘI DISCURSUL VESTIMENTAR ECLEZIASTIC ÎN SECOLULUI AL XVI-LEA	Error! Bookmark not defined.
5.1. În mâna moldavă, arta devine ac pentru cojocul otoman.	Error! Bookmark not defined.
5.2. Veșmintele arhieresti și proprietățile lor discursive	Error! Bookmark not defined.
Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Arhivă fotografică	Error! Bookmark not defined.
Tabel 4.....	Error! Bookmark not defined.
Lista topografică a frescelor sfinților ierarhi din Moldova secolului al XVI-lea	Error! Bookmark not defined.
CONCLUZII FINALE	Error! Bookmark not defined.
LISTĂ TABELE	Error! Bookmark not defined.
BIBLIOGRAFIE	Error! Bookmark not defined.

Cuvinte cheie: Iconografia Țărilor Române în secolele XIV-XVI, *Procesiunea Sfinților Ierarhi*, *Sinoadele Ecumenice*, veșminte eclesiastice în frescă, broderie, veșmântul ca discurs politic și religios, evoluție vestimentară arhierescă.

De-a lungul timpului cercetătorii de istoria artei s-au oprit asupra diferitelor subiecte din iconografia epocii feudale. Scrutând vastitatea iconografiei, atenția ne-a fost atrasă de chipul arhierelui și ipostazele sale vestimentare în fresca bisericilor de rit ortodox din intervalul veacurilor XIV-XVI în spațiul românesc, intitulând teza „Evoluția costumului liturgic arhieresc în iconografia spațiului românesc (secolele XIV-XVI): între sacralitate și estetica autorității”. Programele iconografice nu ne pun la dispoziție ilustrări în frescă ale diferitelor personalități arhieresti locale contemporane veacurilor noastre de interes, în schimb dispunem de o serie de ilustrări ale *Procesiunii Sfinților Ierarhi* în hemiciclul absidei altarelor, a *Sinoadelor Ecumenice* precum și a altor asemenea mențiuni iconografice arhieresti care vor face subiectul discursului nostru analitic. Ca și interval de timp am ales secolele XIV-XVI, pornind de la primele reprezentări în frescă ale figurilor sfinților ierarhi care sunt databile în secolul al XIV-lea, ducând cercetarea până la sfârșitul secolului al XVI-lea unde încheiem periplul analitic o dată pentru că începând din secolul următor se schimbă radical fața artei în spațiul românesc, iar a doua oară din considerații strict calitative ale cercetării.

Pornim pe drumul cercetării prin întocmirea în primul rând a ipotezei de studiu conform căreia, în spațiul românesc în secolele XIV-XVI în fresca bisericilor coexistă mai multe tipuri de costume vestimentare arhieresti în a căror reprezentare se poate trasa o evoluție care ține de multe ori nu doar fenomenul inspirațiilor venite prin modelele iconografice ale altor spații artistice din afara țării noastre, ci și această evoluție se petrece și dintr-o necesitate legată de schimbările din sânul societății. O idee în prelungirea celei expuse, este aceea că veșmântul arhieresc își schimbă

funcția de reprezentare, uneori vând un rol discursiv cu un mesaj intenționat indicând spre gravitatea unor probleme de dogmă, alteori este un indiciu al puterii și rolului Bisericii în țară.

În acest sens, țelul nostru principal este de a crea un curs al transformărilor în constructul odăjdiilor sacre din imaginea de frescă medievală românească. Ca prelungire a acestuia, se nasc alte câteva obiective care sapă la rădăcina înțelegerii aprofundate a veșmântului de cult. Avem în vedere identificarea acelor programe iconografice conservate în original sau cel mult restaurate în conformitate cu originalul și care pun la dispoziție integral sau parțial tema *Procesiunii Sfinților Ierarhi* și *Conciliile Ecumenice*. Odată identificate aceste surse primare, purcedem la stabilirea cadrului artistic, a confluențelor culturale care au determinat stilistica picturii, încercând să interceptăm acele elemente de inspirația din iconografia locală, balcanică, occidentală care apar în ilustrarea vestimentației. La acest nivel al cercetării, ne vom strădui să descoperim relația de comunicare dintre frescă și broderie, dintre frescă și icoanele portabile în dorința de a proba existența unor influențe reciproce. Următorul stadiu al studiului evocă necesitatea pătrunderii înțelegătoare a atmosferei politice și religioase a vremii, urmărind impactul factorilor politici și religioși asupra evoluției costumului liturgic. Ajunși în acest moment, scopul nostru va fi să descoperim ce funcție dobândește ținuta arhierască în consecința celor analizate. Va servi doar ca simbol al rangului ierarhic sau va fi un instrument prin care se vor marca anumite dispute iscate în comunitățile confesionale ale veacurilor în cauză? Cum își schimbă funcția de reprezentare de la un veac la altul?

Lucrarea aplică o metodă analitică și calitativă care are în grijă să analizeze iconografică a costumului arhieresc în frescă și care a dus la stabilirea tipurilor vestimentare sacre prezente în ansamblurile parietale picturale ale celor trei țări românești pe suprafața a trei secole. Altă metodă folosită este cea prin care aplicăm o analiză comparativă și care a ajutat cercetarea în demersul stabilirii zonelor artistice de influență, aducând la suprafață motivația prezenței diferitelor forme ale odăjdiilor și decorațiilor acestora. Metoda de documentare a cadrului istoric mai specific, a evenimentelor de conținut politic, relații internaționale, mișcarea curenților religioase, ne-a furnizat explicații coerente privitoare la anumite „artificii” iconografice precum alegerea cu intenție a anumitor sfinți arhierici în cortegiul liturgic din altar ori reprezentarea vestimentară diferențiată în cadrul aceleiași scene. În cercetare am utilizat imagini colectate pe diferite căi: fotografiere personală, fotografii ale cercetătorilor din alte cadre instituționale, albume.

Teza este structurată pe cinci capitole, precedate de o introducere și urmate de concluzii finale. Capitolele aplică un demers coerent, începând cu o introducere în studiul veșmântului arhieresc de la origini și până în secolul al XIII-lea, continuând cu o abordare directă a acestuia în spațiul românesc. Succesiunea capitolelor este următoarea:

1. De la profan la sacralitatea liturgică. Transfigurări vestimentare. Capitolul urmărește traiectoria costumului liturgic de la începuturile sale din secolul al IV-lea, inspirat din portul roman și grec al omului aristocrat și, printr-un proces de „purificare”, omul religios îl transformă în port de cult pornind de la o dorință de a se deosebi în mulțime. Conținutul surprinde procesul schimbărilor, îmbunătățirilor, adăugirilor de sens mistic pe care îl suferă veșmântul în ansamblul său până în secolul al XII/XIII-lea, stadiu din care îl vom prelua și noi în spațiul românesc.

2. Chipuri și veșminte de sfinți ierarhi în Transilvania și Țara Românească în secolul al XIV-lea. Împărțit la rândul său în subcapitole, acest segment al cercetării expune în primul rând cadrul politic, cultural și religios în care ia naștere arta în cele două țări românești pe care le are în atenție, urmărind apoi un excurs analitic descriptiv și interpretativ al modelelor vestimentare arhieresti întâlnite în fresca românească timpurie. Moldova nu este abordată în această parte a lucrării date fiind lacunele în materie de artă murală religioasă. În acest secol, funcția portului ierarhic este relaționată cu ideea de reprezentare directă a lui Iisus Hristos în persoana oficiantului tainei Liturghiei, se moștenește așadar simbolistica stabilită de canoanele iconice din secolele anterioare și se remarcă prezența unor simbolistici noi.

3. Chipuri și veșminte de sfinți ierarhi în Moldova și Transilvania în secolul al XV-lea. Un capitol care preia aceeași structură: încadrare în evenimentele istorice, confluențele de artă și disfuncțiile interconfesionale, urmate de partea de analiză, comparație și interpretare. Se construiesc tipologiile vestimentare bazate pe o pronunțată inspirație din mediul balcanic de artă, atât în Transilvania cât și în Moldova hieratismul specific formulei stilistice paleologe își găsește mediul favorabil în țările române. În acest secol funcția costumației începe să înregistreze schimbări prin presiunea pe care o așează asupra sfinților ierarhi redați în piese liturgice distincte de la un ierarh la altul. Moldova propune timid soluția diferențierii vestimentare în tema cortegiului liturgic. Schimbarea în reprezentare vizuală are rol de înștiințare asupra unui mesaj teologic, așadar începe a se practica o formă de codificare, de criptare a unor discursuri de educare

și reglementare îndreptate asupra poporului dar și clerului care intrau în contact cu anumite neînțelegeri religioase.

4. Țara Românească în secolul al XVI-lea: rezistență prin cultură. Capitolul expune teorii despre starea costumului liturgic, identifică tipologiile costumației și relatează aceeași funcție reprezentativă a veșmântului ca cea întâlnită în Moldova și Transilvania în secolul anterior.

5. Moldova și discursul vestimentar ecleziastic în secolul al XVI-lea. În această parte se construiește fața unor costume episcopale reînnoite. Se înscriu pe listă noi elemente în instrumentarul ținutei precum mitra. Aici notăm o modificare în semnificația rolului veșmântului. Spre deosebire de secolele trecute, sfârșitul secolului al XVI-lea crează costumului funcția de ilustrare a puterii și statutului ierarhiei ecleziastice prin sugestiile estetice ale materialului de lux. Din studiul secolului al XVI-lea Transilvania nu face parte, cauză fiind materialul precar, au supraviețuit prea puține imagini arhieresti redată în frescă și chiar icoană, astfel că pe baza acestora nu putem formula o imagine clară a costumului arhieresc din acea perioadă.

În secolele în care ia naștere și se maturizează costumele de cult, veșmintele arhieresti nu sunt doar simboluri de rang, ci devin parte integrantă a ritualului liturgic. Ele creează o punte între dimensiunea cerească și cea pământească, facilitând dizolvarea barierei dintre lumea spirituală și cea materială.

Cele mai timpurii forme de costum cultic în spațiul românesc apar în secolul al XIV-lea, în Transilvania și Țara Românească. Frescele din această perioadă ilustrează trei tipologii vestimentare: arhaică (cu felon simplu), ceremonială (cu felon polistavrion) și apuseană (inspirată din vestimentația catolică). În Țara Românească, imaginea arhierescă este conturată în cadrul artei constantinopolitane, adaptate prin filtre locale și balcanice. În schimb, în Transilvania, pictura reflectă influențe dalmatice și central-europene, cu accente gotice, într-un context social și politic mai puțin favorabil finanțării artistice. Astfel, pictura transilvăneană are în primul rând o funcție documentară, revelând realitățile elitei românești și atașamentul față de ortodoxie în fața presiunilor confesionale.

În Moldova, secolul al XV-lea aduce o tranziție vizibilă. În frescele care ilustrează *Procesiunea Sfinților Ierarhi* și *Cele șapte Sinoade Ecumenice*, apar trei tipuri vestimentare: arhaic, ceremonial și patriarhal (cu sacos polistavrion). După căderea Constantinopolului, apar noi

tipologii iconografice, precum tipul patriarhal ilustrat prin sacos, rezervat marilor ierarhi (Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, Grigorie Teologul), prin care se transmit mesaje confesionale sau dinastice, indicând poziția domnitorului ca apărător al Ortodoxiei. În Transilvania aceluiași secol se remarcă o bizantinizare a costumului liturgic, cu eforturi de aliniere la modelele din Țara Românească, însă influențele occidentale rămân prezente. Nu se înregistrează modificări semnificative ale funcției reprezentative.

Secolul al XVI-lea aduce, în Țara Românească, declin economic și instabilitate politică, care afectează arta ecleziastică. Spre deosebire de Moldova, unde înflorește un stil artistic original sub domniile lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș, în Țara Românească se urmărește rafinarea formelor deja existente. Tipologiile vestimentare arhieresti rămân arhaică, ceremonială și patriarhală. În veacurile XV–XVI, diferențierea prin veșminte a marilor ierarhi devine un leitmotiv al iconografiei, reflectând controversele teologice.

Moldova crează acum un stil propriu moldovenesc în care fuzionează influențele răsăritene, locale și occidentale, dând naștere unei estetici originale. Costumul arhieresc evoluează către patru tipuri: arhaic, ceremonial, patriarhal și patriarhal-imperial (sacos simplu, fără decorații). Se remarcă o deschidere spre expresivitatea gotică și renașcentistă, cu fețe personalizate, dar și o menținere a sobrietății răsăritene în unele programe. Spre finalul secolului, costumul arhierelui devine un semn vizibil al puterii Bisericii: mătase, brocart, fire metalizate, mitră episcopală, sacos decorat cu clopoței și motive florale sau vegetale precum ciulinul, rodia sau frunza de acant – toate inspirate din arta gotică și renașcentistă. În Transilvania, puținătatea imaginilor arhieresti în frescă nu permite o analiză consistentă pentru secolul al XVI-lea.